

М.А.ЯКИМЕНКО *

КРЕДИТНА СИСТЕМА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ АГРАРНИХ РЕФОРМ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Охарактеризовано кредитну інфраструктуру сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини ХІХ – початку ХХ ст., яка складалась із таких елементів, як сільські допоміжні ощадні каси, сільські банки, з ощадно-позичкових та кредитних товариств, а також земських кас дрібного кредиту. Установлено, що основну масу кредитних ресурсів надавав великим землевласникам Дворянський банк, тоді як акціонерні іпотечні й Селянський поземельний та Державний банки відігравали у цьому відношенні значно меншу роль. Не залишилися поза увагою автора й такі види кредиту, як урядові позички на сільськогосподарське поліпшення та облаштування господарств фермерського типу під час столичинської аграрної реформи.

Ключові слова: Україна, сільські каси, сільські банки, ощадно-позичкові та кредитні товариства, Державний банк, Дворянський банк, Селянський банк, акціонерні земельні банки, земські каси.

Незважаючи на досить тривалий період, що минув з часу проголошення Верховною Радою 18 грудня 1990 р. курсу на реформування економіки України відповідно до ринкових принципів господарювання, говорити про завершення цього процесу поки що зарано. Серед численних напрямків економічної політики, над якими слід наполегливо працювати усім гілкам державної влади, чільне місце посідає процес вдосконалення кредитних відносин загалом і аграрного сектору зокрема. На жаль, вітчизняні товаровиробники поки що можуть лише мріяти про ту кредитну інфраструктуру, котра вже багато років успішно функціонує у країнах Європейського Союзу, асоційованим членом якого нещодавно стала Україна. У цьому зв'язку важливо, на наш погляд, взяти до уваги і той досвід кредитної політики, що мав місце в Україні після скасування у 1861 р. кріпосного права. Посилаючись на актуальність даного питання, вітчизняні дослідники після 1991 р. зробили немало для з'ясування всіх основних обставин організації й функціонування окремих аспектів кредитних відносин, як-от дрібного кооперативного¹ та

* Якименко Микола Андрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії, історії та педагогіки Полтавської державної аграрної академії
E-mail: krasnikova.71@mail.ru

¹ Цибуленко Г.В. Кредитна кооперація в соціально-економічному і політичному житті Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Херсон, 1995. – 71 с.; Краснікова О.М. Становлення фінансово-кредитної системи в Україні та її вплив на здійснення аграрних реформ 1861–1906 років // Актуальні проблеми природничих і гуманітарних наук: Зб. наук. праць молодих учених. – Полтава, 1997. – С.234–236; Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1998. – 17 с.; Пантелеймоненко А.О. Українська кредитна кооперація в минулому / За ред. В.В.Гончаренка. – К., 1999. – 61 с.; Краснікова О.М. До питання про значення дрібного кредиту у забезпеченні сільськогосподарських товаровиробників Полтавщини обіговими коштами (1861–1917 рр.) // Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.31/32. – К., 2000. – С.112–121.

банківського² кредитування безпосередніх товаровиробників аграрного сектору економіки підросійської України. Завданням цієї статті є характеристика кредитної інфраструктури сільського господарства України в умовах аграрних реформ другої половини XIX – початку XX ст. У цьому ракурсі проблема кредитних відносин зазначеного періоду частково розглядається лише у студії О.В.Ходченка, котрий, однак, зупинився на характеристиці кредитної системи Російської імперії загалом³, тоді як сфера наших інтересів – винятково сільське господарство України.

Як відомо, кредитні установи, що існували в Російській імперії в першій половині XIX ст. у зв'язку з підготовкою скасування кріпосного права та інших реформ у 1860 р. були ліквідовані, а Державний банк, заснований відповідно до царського указу від 31 травня того ж року, іпотечних кредитних операцій суб'єктам аграрного ринку не здійснював⁴. Згаданий нами дослідник О.В.Ходченко, характеризуючи етапи тогочасної кредитної політики, зазначає, що «з початку 1860-х років уряд прагнув всіляко прискорити організацію перших банків»⁵. Уважаємо цю тезу необґрунтованою, адже важко у такому разі пояснити, чому рішення щодо відкриття перших земельних банків було ухвалено лише на початку 1870-х рр. Більше того, навіть у 1870–1880-х рр. уряд уперто відхиляв пропозиції ряду губернських земств України (зокрема Полтавського й Чернігівського) заснувати власні іпотечні банки⁶.

Після скасування у 1861 р. кріпосного права на території підросійської України єдиними установами, де дрібний сільськогосподарський товаровиробник міг отримати кредит, залишалися «допоміжні й ощадні каси», положення про які було затверджене міністром державних маєтностей ще 7 березня 1840 р.⁷, і яке з певними змінами і доповненнями продовжувало функціонувати навіть на початку XX ст. Згідно з цим законодавчим актом, селяни в таких касах мали право на отримання від 1 до 60 руб. кредиту при 6–12% річних. Додатковими правилами від 25 грудня 1908 р. сума можливого кредиту збільшувалася до 150 руб. Лише за наявності дозволу управління у справах дрібного кредиту Державного банку зазначений розмір коштів міг бути і дещо

² Краснікова О.М. Ретроспектива іпотечного кредиту в Україні // Економіка АПК. – 1998. – №1. – С.61–65; *Її ж.* З історії іпотечного кредитування в Україні // Фінанси України. – 1998. – №4. – С.94–108; *Її ж.* З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861–1918 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С.64–68; *Новікова І.Є.* Роль банків у фінансовому регулюванні земельних відносин на рубежі XIX–XX ст. // Банківська справа. – 2007. – №5. – С.74–82; *Проскуракова Н.А.* Земельные банки Российской империи. – Москва, 2002. – 518 с.; *Терещенко В.Д.* Роль іпотечних банків у проведенні столипінської аграрної реформи в Україні (1906–1916 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2005. – 22 с.

³ *Ходченко О.В.* З історії формування кредитної системи Російської імперії (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки України. – Вип.37/38. – К., 2005. – С.179–192.

⁴ Высочайше утверждённый устав Государственного банка // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 3-е. – Т.XXXV. – 1860. – №35847.

⁵ *Ходченко О.В.* З історії формування кредитної системи... – С.180.

⁶ Журнали Полтавського сільськогосподарського товариства. – Полтава, 1879. – С.69.

⁷ Положения 7 марта 1840 г. о крестьянских вспомогательных и сберегательных кассах с дополнительными к ним Правилами, утверждёнными министром финансов 25 декабря 1908 г. – Санкт-Петербург, 1908. – 23 с.

вищим⁸. На практиці селянські допоміжні й ощадні каси на території України, де державні селяни становили малу частку у складі місцевих мешканців, не набули скільки-небудь значного поширення. До того ж у селян не було «зайвих» коштів, які вони могли б зберігати у цих установах, а отже і кредитний ресурс їх був мізерним. Станом на 1 січня 1894 р. на Полтавщині, наприклад, загальна сума боргів позичальників таких кас становила 4 311 603 руб. 22 коп., або по 25 руб. на кожного з їх клієнтів⁹. Беручи до уваги цю обставину, ряд громадських діячів на початку 1860-х рр. виступили з ідеєю організувати на території Російської імперії кооперативні товариства, подібно до тих, які вже існували в Німеччині на принципах, розроблених ідеологом німецького кооперативного руху Г.Шульце-Делічем¹⁰. В основу товариств, які могли б надавати своїм членам кредитні ресурси, він поклав пайовий принцип. Саме таким стало перше в Наддніпрянській Україні товариство в Гадячі, статут якого було затверджено 18 серпня 1869 р. У 1871 р. Гадяцьке ощадно-позичкове товариство нараховувало 120 членів, а загальна сума позичок склала 2037 руб. 55 коп.¹¹ Станом на 1893 р. таких установ на Полтавщині було вже 19, а сума їх позик на 1 січня 1894 р. становила 329 328 руб.¹² У 1914 р. тут уже діяло 74 ощадно-позичкових товариства, а їх членів налічувалося 47 306. Загалом на 1 січня 1915 р. ними було видано 37 442 позички загальною сумою у 3 217 212 руб.¹³, тобто по 68 руб. на одного позичальника.

Одночасно із селянськими ощадними й допоміжними касами та ощадно-позичковими товариствами в українських губерніях з 1830-х рр. функціонували і такі установи, як сільські банки, засновані на землях, що належали царській родині (удільні). Після аграрних реформ 1860-х рр. сільські банки працювали на основі так званого «Нормального статуту сільських банків», до якого законом від 25 січня 1883 р. було внесено ряд положень і уточнень відповідно до нової ситуації, що склалась у країні після вищезгаданих аграрних реформ¹⁴. Відтепер вони могли розпочинати свою роботу в будь-якій місцевості за наявності дозволу міністерства фінансів та відповідних пожертвувань приватних осіб, земства чи сільської громади. Проте й такі умови не сприяли їх розвитку, адже на Полтавщині, приміром, станом на 1894 р. було створено лише 3 таких банки, розмір позичок яких складав 3565 руб. 50 коп.¹⁵ За даними І.Е.Новікової, таких установ загалом в Україні на 1909 р. налічувалося 1625, а сума виданих кредитів становила 33 274 руб.¹⁶

⁸ Дополнительные правила к Положениям 7 марта 1840 г. о крестьянских сберегательных и вспомогательных кассах: Утверждены министром финансов 25 декабря 1908 г. // Сборник по мелкому кредиту / Сост. С.В.Бородаевский. – Петроград, 1914. – С.191–212.

⁹ Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып.1. – Полтава, 1894. – С.164.

¹⁰ Сельские ссудные товарищества (Их устройство и назначение) / Сост. В.Ф.Лугинин, А.В.Яковлев. – Санкт-Петербург, 1870. – 49 с.

¹¹ Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. – Полтава, 1872. – С.87.

¹² Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып.1. – С.27.

¹³ Битус А.П. Учреждения мелкого кредита Полтавской губернии за 1912 г. // Журнал Полтавского губернского присутствия. – 1916. – №4. – С.4–37.

¹⁴ Высочайше утверждённое мнение Государственного Совета «О порядке учреждения сельских банков и ссудо-сберегательных товариществ»// ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.III. – 1883. – №1336.

¹⁵ Сельский кредит в Полтавской губернии. – Вып.1. – С.160.

¹⁶ Новікова І.Е. Розвиток банківської системи в Україні в умовах становлення ринкового господарства (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ... канд. екон. наук. – К., 2005. – С.61.

Найбільшого ж розвитку установи дрібного кредиту в Україні кінця XIX – початку XX ст. досягли у формі, основні принципи якої розробив інший німецький кооператор середини XIX ст. – Ф.В.Райффайзен. На відміну від Г.Шульце-Деліча, він пропонував створювати такі кооперативні установи, основний капітал яких складався б не за рахунок пайових внесків, а за допомогою кредитів Державного банку. Такий тип установ дрібного кредиту в українських губерніях почав розвиватися після затвердження імператором 6 червня 1894 р. статуту Державного банку, що передбачав (ст.140) видачу кредитів будь-яким установам дрібного кредиту¹⁷ терміном від 9 до 12 міс.¹⁸ Наступним кроком у розвитку установ дрібного кредиту був закон від 7 червня 1904 р., котрий розширював права підданих імперії та органів земського самоврядування, у тому числі й щодо діяльності кредитних товариств, кількість членів в яких не могла бути меншою за 20 осіб¹⁹. Результатом усіх цих новацій стало стрімке зростання кредитних товариств, число яких на Полтавщині, наприклад, станом на 1 січня 1915 р. сягало 234 (193 605 членів), що в кілька разів перевищувало відповідні показники ощадно-позичкових товариств. Зрозуміло, що й загальна сума виданих ними кредитів теж була значною – 13 921 375 руб., або у 4,3 раза більше, ніж у товариствах, заснованих на принципах Г.Шульце-Деліча²⁰.

Для членів усіх установ дрібного кредиту не було жодних обмежень (окрім пайового внеску) щодо участі в даному кооперативі, тоді як створені в 1860-х рр. такі кооперативні установи, як Товариство поземельного банку²¹ та Товариство поземельного кредиту²² могли видавати кредити при умові, що заставлене майно в одному випадку мало бути оцінене не менше, як на 500 руб., а в іншому – 1000 руб. Зрозуміло, що це був кредит, доступний лише латифундистам. Подібне можна сказати і про іншу кредитну установу, засновану 1 червня 1866 р. під назвою Товариство взаємного поземельного кредиту²³. Тому й не дивно, що такі товариства не набули широкого розвитку і, відповідно, помітної ролі у кредитуванні сільськогосподарських товаровиробників не зіграли.

Незначною, як показала практика, виявилась і роль інших установ дрібного кредиту – земських кас, які в губерніях України почали створюватися після публікації нового «Положення про установи дрібного кредиту» від 7 червня 1904 р. Спираючись на цей правовий акт, котрий надав, нарешті, і земству право мати власні установи дрібного кредиту, міністерством фінансів було розроблено і

¹⁷ Устав Государственного банка: Высочайше утверждённый 6 июня 1894 г. – Санкт-Петербург, 1895. – 108 с.

¹⁸ Правила пользования учреждениями мелкого кредита краткосрочным кредитом в Государственном банке. – [Б.м., б.г.]. – 24 с.

¹⁹ Образцовый устав кредитных и ссудо-сберегательных товариществ (утверждён министром финансов 14 сентября 1905 г. и изменён 24 ноября 1905 г. и 14 марта 1911 г.) // Положение об учреждениях мелкого кредита. – Санкт-Петербург, 1914. – С.311–399.

²⁰ Бутус А.И. Учреждения мелкого кредита... – С.21.

²¹ Высочайше утверждённый устав Товарищества поземельного банка // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.XL. – 1865. – №41929.

²² Высочайше утверждённый устав Общества поземельного кредита // Там же. – №42280.

²³ Высочайше утверждённый устав Общества взаимного поземельного кредита // Там же. – Т.XLI. – 1866. – №43361.

14 червня 1906 р. затверджено «Зразковий статут земських кас дрібного кредиту». Земські каси мали право видавати як коротко- (до 1 року), так і довгострокові (від 1 до 5 років) кредити. Відсоток за кредитом (сума якого могла сягати до 1000 руб.) в кожному конкретному випадку визначався відповідною земською управою з урахуванням умов позички: під заставу майна, осушення чи зрошення, будівництво млинів та інших господарських споруд²⁴. Проте ряд причин, серед яких, насамперед, слід відзначити численні бюрократичні перешкоди при отриманні земством дозволу відкрити свою касу, а також обмежені фінансові ресурси органів земського самоврядування зумовили незначний розвиток такої форми дрібного кредиту, як земські каси. Загальну картину розвитку установ дрібного кредиту в українських губерніях на початку ХХ ст. показано в табл.1. Як свідчать наведені дані, після 5 років, які минули з часу ухвалення нового «Положення про установи дрібного кредиту» від 7 червня 1904 р., в українських губерніях функціонувало всього 15 таких кредитних установ, а загалом по Російській імперії – 35. Найпоширенішими, як ми вже відзначали раніше, були сільські кредитні товариства, яких в Україні налічувалося 491, або 24,4% від загальноімперського показника. Регіон найбільшого їх поширення – Південна Україна – 262, або 53,4% від усієї України, тоді як на Лівобережжі їх нараховувалося 149 (30,3%), Правобережжі – 80 (16,3%). Південь України посідав першість і за таким показником, як ощадно-позичкові товариства – 95 (40,3%). Друге місце у цьому списку тримало Лівобережжя – 77 (32,6%), а вже потім – Правобережжя – 64 (27,1%). Якщо звернутись до загальноімперських показників, то є підстави для висновку про доволі високу питому вагу саме українських установ дрібного кредиту. Так, відсоток земських кас становив 42,8%; кредитних товариств – 24,4%, а ощадно-позичкових – 20,2%, тоді як питома вага населення 9 губерній України в імперії коливалась у межах 18%²⁵.

Табл.1

Розвиток установ дрібного кредиту в Україні станом на 1909 р.*

Губернія	Кількість установ			
	Ощадно-позичкові товариства	Кредитні товариства	Земські каси	Усього кредитних установ
1. Полтавська	28	69	4	101
2. Харківська	13	56	3	60
3. Чернігівська	36	24	2	62
<i>Разом</i>	77	149	9	223
4. Волинська	7	32	–	39
5. Київська	42	27	–	69
6. Подільська	15	21	–	36

²⁴ Образцовый устав земских касс мелкого кредита (утвержден министром финансов 14 июня 1906 г.) // Сборник по мелкому кредиту. – С.66–77.

²⁵ Россия: 1913 год: Статистико-документальный справочник / Отв. ред. А.П.Корелин. – Санкт-Петербург, 1995. – С.18–20.

Закінчення табл. 1

<i>Разом</i>	64	80	0	144
7. Катеринославська	15	49	4	68
8. Таврійська	48	41	1	90
9. Херсонська	32	172	1	205
<i>Разом</i>	95	262	6	363
По Україні	236	491	15	742
По Російській імперії	1167	2012	35	3214
* Статистический справочник по Югу России. – Полтава, 1910. – С.35				

І все ж не дрібний кредит визначав темпи модернізації сільськогосподарського виробництва в Україні, а іпотечний банківський. Початок цьому виду кредиту було покладено 1871 р., коли центральна влада надала згоду на відкриття Харківського акціонерного земельного банку, після чого в українських губерніях розпочали свої кредитні операції Полтавський (1872 р.), Київський (1873 р.) та Бессарабсько-Таврійський (1873 р.) акціонерні земельні банки²⁶. Усі ці іпотечні установи функціонували на однакових організаційно-правових принципах кредитування як мешканців міст, так і суб'єктів аграрного ринку. При цьому міністерство фінансів, у правовому полі якого вони перебували, пильно стежило за тим, щоб *перевага* у кредитах надавалася саме сільськогосподарським товаровиробникам²⁷. Усі ці банки поширювали свою діяльність не лише на території своєї губернії, а й далеко за її межами. Так, наприклад, Полтавський земельний банк у 1916 р. своїм клієнтам видав кредитів на загальну суму 115,7 млн руб. При цьому клієнти з Кавказького регіону отримали 750 800 руб. (0,8%), а Середньої Азії – 1 038 800 (1,1%). Найвищу питому вагу позичальників становили, природно, полтавці, – 25,4 млн, або 26,7%²⁸. Основну масу позик (79,5%) було видано на максимальний термін – 66 років і 2 місяці при традиційній на початку ХХ ст. відсотковій ставці на цей термін в акціонерних банках 2,25% річних. Ще більше кредитів станом на 1917 р. видав Харківський земельний банк – 173 594 600 руб. Інша справа, що далеко не всі видані позички отримали суб'єкти аграрного ринку. За звітами того ж таки Харківського банку, лише 115,4 млн можна вважати кредитом сільськогосподарського профілю, тоді як 58,1 млн (або 35,5%) отримали ті, хто запропонував як застава ту чи іншу нерухомість у містах²⁹. Загалом банківський кредит на українських землях Російської імперії станом на 1 січня 1909 р. представлено в табл.2. Як бачимо, усього станом на 1 січня 1909 р. у 9 губерніях України було видано банківських кредитів на загальну суму 800 932,5 тис. руб., що становило 33,2% від іпотечних позичок по усіх 50 губерніях європейської частини Російської імперії. Максимальні числові

²⁶ Высочайше утверждённый устав Харьковского земельного банка // ПСЗРИ. – Т.XLVI. – 1871. – №49556; Высочайше утверждённый устав Полтавского земельного банка // Там же. – Т.XLVI. – 1872. – №50708; Высочайше утверждённый устав Киевского земельного банка // Там же. – Т.XLVIII. – 1873. – №52204; Высочайше утверждённый устав Бессарабско-Таврического земельного банка // Там же. – Т.XLVIII. – 1873. – №5277.

²⁷ Державний архів Одеської області. – Ф.305. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.65.

²⁸ Отчёт Полтавского земельного банка за 1916 г. – Полтава, 1917. – С.42.

²⁹ Отчёт Харьковского земельного банка за 1916 г. с 1 января по 31 декабря. – Х., 1917. – С.36.

показники у цьому відношенні належали приватним земельним банкам, питома вага яких дорівнювала 47,7%, або 382 239,4 тис. руб. Однак, якщо відкинути від цієї суми третину коштів, що були надані під нерухомість міст, то загальна цифра кредитів суб'єктам аграрного ринку цими установами не перевищить, очевидно, 250 млн руб. У результаті отримуємо таку послідовність банківських кредитів: найбільше їх видав Дворянський банк (290 млн), далі йдуть акціонерні установи (близько 250 млн) і, нарешті, Селянський банк – 128 млн руб. Дворянський банк найактивніше проявив себе в губерніях Лівобережної України, де питома вага його кредитів сягнула 50%. Далі йшло Правобережжя – 40,5% і, нарешті, південь України – 25,2%. Максимальна кількість кредитних коштів, видана Дворянським банком у губерніях Лівобережної України пояснюється, очевидно, тим, що саме у цьому регіоні знаходилась найчисельніша маса дрібнопомісних дворян, тоді як на Правобережжі панувало велике поміщицьке землеволодіння, власники якого потребували обігових коштів не в такій мірі, як збідніле дрібнопомісне дворянство Полтавської й Чернігівської губерній. Не випадково, очевидно, що у цьому регіоні найбільшу активність проявив саме Селянський банк, питома вага кредитів котрого становила тут 24,7%, тоді як на Правобережжі – 14%, а на півдні – 12,7%.

Табл.2

Банківський кредит у Наддніпрянській Україні на 1 січня 1909 р.*

Губернія	Видано кредитів (тис. руб.)						
	Усього	У тому числі банками					
		Дворянським	%	Селянським	%	Приватними	%
1. Полтавська	92758,4	47428,8	51,1	21394,3	23,1	23935,3	25,8
2. Харківська	66219,8	35783,5	54,0	12454,9	18,8	17981,4	27,1
3. Чернігівська	39651,7	16151,1	40,7	15161,4	38,2	8339,2	21,0
<i>Разом</i>	198629,9	99363,4	50,0	49010,6	24,7	50255,9	25,3
4. Волинська	68793,8	24855,5	36,1	7613,2	11,1	36325,1	52,8
5. Київська	93439,1	43170,6	46,2	13366,4	14,3	36902,1	39,5
6. Подільська	92412,6	35207,5	38,1	14400,8	15,6	42804,5	46,3
<i>Разом</i>	254645,5	103233,6	40,5	35380,4	14,0	116031,7	45,6
7. Катеринославська	110551,5	36889,6	33,4	22122,8	20,0	51539,1	46,6
8. Таврійська	74337,2	11017,8	14,8	8732,4	11,7	54587,0	73,4
9. Херсонська	162768,4	39564,4	24,3	13378,3	8,2	109825,7	67,5
<i>Разом</i>	347657,1	87471,8	25,2	44233,5	12,7	215951,8	62,1
По Україні	800932,5	290068,8	36,2	128624,5	16,0	382239,4	47,7
По Російській імперії	2410595,1	823698,6	34,2	469436,2	19,5	1117460,3	46,3

* Статистический справочник по Югу России. – С.37–38. Відсотки вираховував автор (М.Я.)

Певну роль у кредитуванні сільського господарства України відігравав і Державний банк, який почав кредитувати сільськогосподарських товаровиробників у 1884 р., коли на законодавчому рівні було ухвалено рішення про видачу позик землевласникам під соло-векселі (вексель з одним підписом – *М.Я.*). Відповідно до вимог законодавства Держбанк 10 лютого 1884 р. направив місцевим конторам і відділенням циркуляр, згідно з яким такий вид кредиту міг бути доступний усім землевласникам, господарство яких не мало іпотечних боргів³⁰. Таємним циркуляром від 5 грудня 1889 р. Державний банк дозволяв видавати соло-вексельні кредити терміном до 9 міс. навіть тим землевласникам, котрі мали заборгованість перед іншими банками за умови, що остання не перевищуватиме загальну вартість маєтку³¹. Проте в 1892 р. новими правилами про видачу позик під соло-векселі, затвердженими міністром фінансів 15 червня, Держбанк змушений був уточнити умови соло-вексельних операцій. Відтепер перешкодою на шляху клієнта до такого кредиту була його заборгованість Дворянському банку³². Узагальнюючі дані щодо соло-вексельного кредиту в Російській імперії навів свого часу А.М.Анфімов. Згідно з його підрахунками, за 25 років функціонування цієї програми поміщики отримали не менше 400 млн руб. «Значна частина цієї суми у встановлені терміни повернена не була, перетворившись, таким чином, у довгострокові кредити»³³, – стверджував цей автор. Натомість доступ дрібних сільськогосподарських товаровиробників до кредитів Державного банку відбувся (хоч і в обмежених масштабах) лише після ухвалення 1894 р. його нового статуту. Відтепер питаннями позичок для непривілейованих станів почало займатися спеціально створене з цією метою у структурі Держбанку управління у справах дрібного кредиту, інспектори якого мали відповідні посади в усіх місцевих конторах і відділеннях, включаючи, звичайно, і губернії Наддніпрянської України. Саме Державний банк надавав позички ощадно-позичковим і кредитним товариствам, а ті, відповідно, забезпечували обіговими коштами дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Проте загалом позички суб'єктам аграрного ринку від Держбанку без урахування соло-вексельних операцій та під заставу врожаю не були значними. Станом на 1 серпня 1903 р., наприклад, контори й відділення цієї установи сільським господарям імперії видали лише 7 553 143 руб. кредиту. Якщо до цієї суми додати ще й позички на купівлю землеробських машин і механізмів (260 300 руб.), то загальна сума всього кредиту становитиме 7 813 443 руб. Експертна оцінка свідчить, що лише чверть її, тобто близько 2 млн руб., припадало на українські губернії³⁴.

На завершення згадаємо й такий вид кредитування аграрного сектору економіки країни, як позички, що мали своїм джерелом ті чи інші міністерства. Одне з них – відомство внутрішніх справ, яке до столипінських реформ включно

³⁰ Державний архів Чернігівської області. – Ф.213. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.4.

³¹ Там само. – Арк.54.

³² Там само. – Арк.6.

³³ Анфімов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX в.). – Москва, 1969. – С.332.

³⁴ Состояние счетов Государственного банка на 8 августа 1903 г. // Правительственный вестник. – 1903. – 9 августа. – №178.

відало питаннями, пов'язаними із заселенням і господарським освоєнням південних та східних окраїн Російської імперії. У даному випадку ми торкаємось лише кредитних операцій, залишаючи поза увагою безпосереднє фінансування переселенців у процесі їх облаштування на початку 1860-х рр. на Кавказі, Криму чи Далекому Сході³⁵. Так, законом від 18 жовтня 1905 р. «Про видачу позик переселенцям» передбачалося виділити для надання безвідсоткового кредиту 1500 тис. руб. для тих, хто переселився в 1904 р. Максимальний розмір позики сягав 165 руб. на селянську родину при терміні повернення отриманих коштів у 20 років. Особливо активно держава в особі Головного управління землевпорядкування й землеробства почала кредитувати переселенців у роки столипінських реформ, коли переселенська політика стала невід'ємною частиною аграрних перетворень на селі. Так, з 1906 по 1913 рр. з усієї суми відпущених державою коштів на переселенську справу (165 997 тис. руб.) на домообзаведення у вигляді кредитів було виділено 62 052 тис. руб. (37,4%); позики на загальнокорисні потреби переселенців (школи, лікарні, будівництво церков) – 6751 тис. руб. (4,1%); шляхові позички – 1378 тис. руб. (0,8%); позики на внутрінадільне землевпорядкування – 320 тис. руб. (0,2%). Отже загальна сума кредитів становила 72 481 тис. руб., або 44,1% від усього переселенського бюджету за 1906–1913 рр.³⁶

Інший вид сільськогосподарських кредитів був тісно пов'язаний із законом від 6 травня 1896 р. «Про позики на сільськогосподарські поліпшення»³⁷, який було розширено й дещо змінено іншим правовим актом від 29 травня 1900 р., що мав таку саму назву³⁸. Обидва згаданих закони передбачали видачу відповідних кредитів під заставу того чи іншого майна через міністерство землеробства й державних маєтностей. Різниця між цими правовими актами полягала, головним чином, у тому, що коли закон 1896 р. передбачав розв'язання кредитних питань винятково центром, тобто міністерством землеробства й державних маєтностей, то акт 1900 р. передавав левову частку нагальних проблем спеціально створеним із цією метою губернським комітетам. Так, позички до 500 руб. вирішувалися безпосередньо цими комітетами, натомість понад цю суму – міністерством землеробства й державних маєтностей. Максимальний термін позики у 30 років при 4% річних було передбачено на лісорозведення, тоді як на інші цілі – не більше 20 років³⁹. Категорію позичальників визначала ст.24 закону 1900 р. Ними могли бути земства, землевласники, сільські громади.

Якщо на рубежі ХІХ–ХХ ст. під поняттям «сільськогосподарське поліпшення» закон розумів зрошення, осушення, лісонасадження, боротьбу з пісками

³⁵ О правилах для поселения русских и иностранцев в Амурской и Приморской областях Восточной Сибири // ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т. XXXVI. – 1863. – №36928; Об ассигновании кредита на работы по образованию переселенческих участков на Кавказе // Дополнение к XXI-му тому Третьего ПСЗРИ. – 1905. – №19796^a; О выдаче ссуд переселенцам: Дополнение к XXIII-му тому Третьего полного собрания законов. – 1905. – №23799^a.

³⁶ Материалы по земельному вопросу в Азиатской России. – Вып. VI: Итоги переселенческого дела за Уралом с 1906 по 1915 гг. / Сост. В.А.Тресвятский. – Петроград, 1918. – С.4–5.

³⁷ О ссудах на сельскохозяйственные улучшения // ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т. XIX. – 1896. – №12892.

³⁸ Там же. – Т. XX. – 1900. – №18695.

³⁹ Там же.

та ярами, то в роки столичинської аграрної реформи основний акцент було зроблено на облаштування хутірських і відрубних господарств. Саме на цьому, наприклад, наголошувала «Інструкція про позички й допомогу при землепорядкуванні» від 17 червня 1913 р. Під поняттям «землепорядкування» розумілося широке коло проблем, а саме перенесення існуючих чи будівництво нових житлових і господарських приміщень; облаштування колодязів, ставків, доріг, мостів, зміцнення пісків та ярів, купівля живого й мертвого інвентарю, необхідного для домообзаведення тощо⁴⁰. Розмір позички та її термін залежали від вартості того майна, яке пропонувалось як застава, і визначалися в кожному конкретному випадку повітовою землепорядкувальною комісією. Відсотки ж за таким видом кредиту, як і у випадку з переселеннями, не нараховувалися⁴¹. Загальну картину щодо позик на землепорядкування в українських губерніях показано в табл.3. З усіх 48 724 заяв, які впродовж 1907–1910 рр. українські селяни подали з проханням видати їм певні кошти у вигляді кредиту на проведення землепорядкувальних робіт, позитивне рішення було ухвалено щодо 30 376 заяв (62,3%). Тобто третину заяв із різних причин так і не було задоволено. Більше того, не всім домогосподарям, заяви яких схвалили повітові землепорядкувальні комісії, було видано належні кредити: з 30 376 – лише 22 745 (або 74,9%). Найбільше заяв на землепорядкування надійшло з губерній Лівобережної України, де перед вела Полтавщина – 8435 із 18 385 (45,9%). Причина – черезсмузжя, як гостра проблема цього козацького краю. Наприклад, подвірний перепис 1900 р. зафіксував наявність землі в козака Якова Матюхи із с. Безпальче у 146 різних місцях, в Івана Хворостини з с. Гельмязів – у 102 місцях і т. д. Середній розмір ділянки – близько 2 дес.⁴²

Табл.3

**Видача позик
повітовими землепорядкувальними комісіями
України в 1907–1910 рр.***

Губернія	Надійшло заяв	Ухвалено позитивне рішення		Видано позик		
1. Полтавська	8435	3735	408 765	2760	278 154	68,0
2. Харківська	7799	4989	377 546	2782	303 989	80,5
3. Чернігівська	2151	1382	167 324	1040	110 016	65,7
<i>Разом</i>	18 385	10 106	953 635	6582	692 159	72,6
4. Волинська	8134	5655	492 723	4836	394 511	80,1
5. Київська	4369	3016	308 912	2728	249 541	80,8
6. Подільська	4380	3155	332 911	2600	240 766	72,3
<i>Разом</i>	16 883	11 826	1 134 546	10 164	884 818	78,0

⁴⁰ Інструкція о ссудах и пособиях при землеустройстве // Землеустройство: Сборник законов и распоряжений. – Вып. IV. – Санкт-Петербург, 1914. – С.9.

⁴¹ Комитет по землеустроительным делам: Краткий очерк за десятилетие: 1906–1916. – Петроград, 1916. – С.42.

⁴² Полтавский земский календарь на 1910 г. – Полтава, 1909. – С.47.

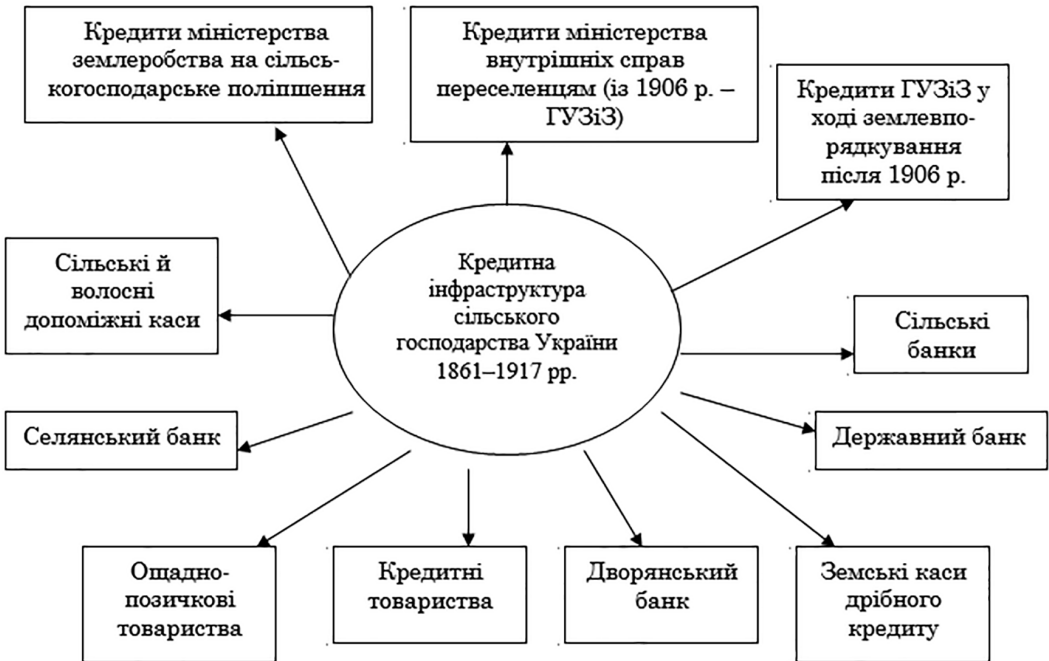
Закінчення табл.3

7. Катеринославська	3991	3256	421 529	2652	345 576	82,0
8. Таврійська	3512	1363	147 678	1219	125 745	85,1
9. Херсонська	5952	3825	280 310	2128	193 105	69,0
<i>Разом</i>	13 455	8444	849 517	5999	664 426	78,2
По Україні	48 724	30 376	2 937 698	22 745	2 241 403	76,3
По Російській імперії	182 266	125 980	11 180 618	99 103	8 541 503	76,4
Відсоток по Україні	26,7	24,1	26,3	23,0	26,2	–
*Землеустройство (1907–1910 гг.). – Санкт-Петербург, 1911. – С.66–67. Відсотки вирахував автор (М.Я.)						

Таким чином, головним завданням домогосподарів із такою проблемою була консолідація свого землеволодіння в одному місці, що без допомоги землевпорядкувальної комісії зробити було майже неможливо. Найменше заяв із приводу землевпорядкування надійшло у степових губерніях Південної України – 13 455, або 27,6% від загальноукраїнського показника (на Лівобережжі – 37,7%; на Правобережжі – 34,6%). Середня сума фактично виданих кредитів на Лівобережжі становила 230,7 тис. руб.; на Правобережжі – 299,9 тис. руб.; на півдні – 221,5 тис. руб.

Порівнюючи питому вагу поданих заяв, підтриманих і виданих, згідно з відповідними ухвалами землевпорядкувальних комісій, по українських губерніях із загальноімперськими показниками, констатуємо факт відсутності тієї чи іншої особливості українського регіону. Доволі показовим у цьому розумінні є те, що питома вага виданих кредитів по Україні – 76,3%, і по всій імперії – 76,4% практично повністю збігаються. Про загальну картину структури сільськогосподарського кредиту в українських губерніях другої половини XIX – початку XX ст. може свідчити подана нижче схема.

Таким чином, усе сказане вище дає підстави стверджувати про наявність на території Наддніпрянської України зазначеного історичного відрізку часу доволі розгалуженої системи кредитування сільськогосподарських товаровиробників, яка склалася під безпосереднім впливом існуючої на той час у країнах Західної Європи кредитної системи. Її позитивний вплив на модернізаційні процеси як у сфері виробництва, так і збуту продукції аграрного сектору економіки країни, котра на початку XX ст. успішно конкурувала на європейському ринку товарів і послуг, безсумнівний. Немає сумніву в тому, що у сучасних українських реаліях можна та потрібно створювати подібну кредитну інфраструктуру, проте без перетворення землі на товар такий проект здійснити фактично неможливо. Із погляду перспектив подальшого дослідження на увагу фахівців заслуговує така проблема, як система взаємозв'язку між різними банками, а також між банками й установами дрібного кредиту у процесі забезпечення обіговими коштами сільськогосподарських товаровиробників України епохи вільного підприємництва (1861–1917 рр.).

Credit infrastructure of Ukrainian agriculture in the conditions of agrarian reforms of the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries has been characterized in the article. The infrastructure consisted of such elements as agricultural subsidiary savings cash-desks, agricultural banks, saving-lending and credit partnerships, and also zemstvo (local self-governing body) cash-desks of small loans. It has been found that the majority of credit resources to large landowners was provided by Dvorianstvo (Nobility) bank, while joint stock mortgage loans and Peasants' out of land and State banks played considerably less role in this respect. The author has also paid attention to such kinds of credits as government loans for agricultural improvement and arrangement of farm type economies during Stolypin agrarian reform.

Keywords: Ukraine, village cash desks, village banks, credit partnerships, State Bank, Dvorianstvo (Nobility) Bank, Peasants' Bank, joint-stock land banks, zemstvo (self-governing body) cash-desks.

